

VU Research Portal

Mozes als 'mediator'

Dubbink, Joep

published in

Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en Zijn Tradities
2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Dubbink, J. (2020). Mozes als 'mediator': Een aspect van een groots bijbels personage. *Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en Zijn Tradities*, 33, 21-32. Article 2.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

MOZES ALS ‘MEDIATOR’

Een aspect van een groots bijbels personage

Joep Dubbink

Inleiding – de onvergelykbare Mozes

Mozes is met afstand het meest invloedrijke menselijke personage in de Hebreeuwse Bijbel. Getalsmatig legt hij het weliswaar af tegen David,¹ maar qua doorwerking in de traditie kent hij zijn gelijke niet. Alleen al het feit dat het eerste en belangrijkste deel van Tenach – de Tora, ‘Weisung’ of ‘wet’ – al in de Hebreeuwse Bijbel zelf ‘de Tora van Mozes’ heet (Joz 8:31v enz.) zet hem op een onvergelykbare afstand. Tegen de tijd dat de Hebreeuwse Bijbel wordt afgerond staat hij al zeer hoog aangeschreven:

- ²³ ... Hij [God] bracht uit Jakob een barmhartig man voort, die ieders genegenheid won,
^{44:1} die geliefd was bij God en bij mensen:
Mozes, wiens nagedachtenis gezegend is.
- ² Hij heeft hem in luister aan de engelen gelijk gemaakt
en hem zo veel macht gegeven dat zijn vijanden voor hem beefden.
- ³ Als Mozes het vroeg, gaf hij onmiddellijk een wonderteken,
hij heeft hem tegenover koningen groot gemaakt.
Hij gaf hem geboden voor zijn volk en toonde hem zijn majesteit.
- ⁴ Om zijn vertrouwen en bescheidenheid heeft hij hem geheiligd;
uit alle mensen heeft hij hem gekozen
- ⁵ en hem zijn stem laten horen,
hij voerde hem een donkere wolk in en gaf hem daar eigenhandig de geboden:
de wet die leven en kennis geeft, die Jakob onderricht in het verbond,
Israël zijn verordeningen leert (Sir 44:23b-45:5, NBV).

Deze woorden van Sirach (begin 2^e eeuw v.g.j.) mogen wat idealiserend zijn – deed God werkelijk altijd op afroep wondertekenen voor Mozes? – ze staan wel model voor een brede traditiestroom waarin *Mosje Rabbenoe*, ‘Mozes onze leermeester’, de allergrootste werd. Die vooraanstaande positie is niet alleen een kwestie van receptiegeschiedenis, die begint al binnen de Hebreeuwse Bijbel zelf. Sirach heeft zijn bijbel goed gelezen: Mozes’ bescheidenheid komt uit Numeri 12:3, en in Exodus 33 wordt verteld over het geregelde contact dat hij met JHWH onderhoudt in de tent van samenkomst:

... en JHWH sprak tot Mozes van aangezicht tot aangezicht
zoals een man spreekt met zijn vriend... (Ex 33:11).

¹ David: 1075 keer, Mozes: 766; beiden blijven achter bij JHWH: 6828, en bij Israël: 2514, maar de eerste behoort tot de buitencategorie en bij de tweede gaat het meestal om het volk, niet om de persoon Jakob/Israël.

Aan het eind van Mozes' leven komt diezelfde zeldzame en intieme uitdrukking terug,² en wordt zijn unieke positie duidelijk:

Nooit meer is er een profeet opgestaan in Israël zoals Mozes;
hem heeft JHWH gekend van aangezicht tot aangezicht (Deut 34:10).

Het doel van dit artikel is om de bijzondere plaats van Mozes nader te omschrijven met toespitsing op zijn rol als 'intermediair', als tussenpersoon tussen God en volk in: wat betekent die rol voor het verhaal? We doen dat grotendeels aan de hand van het boek Exodus, want juist daarin lijken Mozes' zachtmoedigheid en bescheidenheid te contrasteren met passages waarin hij met veel lef en soms brutaliteit optreedt, zelfs tegenover de Eeuwige.

Geroepen tegen zijn zin

De eerste interactie tussen JHWH en Mozes vindt plaats bij zijn roeping (Ex 3-4). Een groots verhaal, want het omvat niet alleen de eigenlijke roeping maar tevens de onthulling van de Godsnaam, een van de kernmomenten in Tenach.³ We concentreren ons hier alleen op het gegeven dat het God veel moeite kost Mozes van zijn roeping te overtuigen. Nu is dat op zichzelf beschouwd een bijbelse *topos*: het is het kenmerk van de ware door God geroepen knecht dat die eerst van zijn eigen roeping overtuigd moet worden. Voorbeelden daarvan zijn Gideon (Re 6:14-24) en Jeremia (Jer 1:4-10),⁴ maar Mozes spant wel de kroon met maar liefst vier of vijf bezwaren, die alle door God terzijde worden geschoven.

Het eerste bezwaar gaat over Mozes zelf: 'Wie ben ik, dat ik dit doen mag?' (3:11-12). Dat is een duidelijk traditioneel element, dat we in iets andere vorm ook bij Gideon (Re 6:15, 'mijn familie is onbelangrijk') en bij Jeremia (Jer 1:5, 'ik ben te jong') terugvinden. De reactie van God: 'Ik zal bij je zijn', is vergelijkbaar met die bij Jeremia. God *lijkt* in beide gevallen niet op de persoonlijke onzekerheid van Mozes respectievelijk Jeremia in te gaan, maar wat hij doet is effectiever dan psychologische ondersteuning in de trant van 'Echt, je kunt het!' Hij tilt Mozes en ook Jeremia uit boven het dilemma door de belofte 'Jij bent iemand met wie ik meega'. Dat is een bevestiging van een andere categorie, en veel krachtiger, mits degene die die belofte uitspreekt, geloofwaardig is.

Het tweede bezwaar is dan ook het logische vervolg op de eerste: 'Wie is die "Ik" dan, die met ons mee zal gaan?' (3:13-22). Daarop volgt de openbaring van de Godsnaam, met toespeling op het Hebreeuwse werkwoord היה, 'zijn'/'geschieden': 'Ik ben er, ik zal er zijn, voor jou'.⁵

Daarmee is aan Mozes' kant het vertrouwen echter nog niet van dien aard dat hij nu de opdracht aandurft. Hij komt met een derde bezwaar, de vraag naar de verificatie: 'Wat heb ik

² Slecht vijf keer, waaronder naast de beide genoemde teksten bijvoorbeeld nog Gen 32:31 (Jakob bij Bethel) en Re 6:22 (Gideons roeping).

³ J. Assmann, *Exodus: Die Revolution der Alten Welt*, München ³2015, 152v, noemt het hoofdstuk een van de meest verdichte knooppunten in het Eerste Testament en een van de meest invloedrijke teksten uit de wereldliteratuur.

⁴ Zie J. Dubbink, *Waar is de Heer? Dynamiek en actualiteit van het woord van JHWH bij Jeremia*, Gorinchem 1997, 38-40 voor een bespreking van deze teksten vanuit het perspectief van Jeremia's roeping.

⁵ Zie bijv. U. Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus*, Jerusalem 1967, 37v.

voor bewijs in handen tegenover het volk?’ (Ex 4:1-9). Hij krijgt twee ‘wondertekenen’ mee, zijn staf kan tot slang worden en weer tot staf, en zijn hand kan witte uitslag krijgen en weer genezen worden. Een erg grote rol spelen die overigens niet: er wordt verteld dat Aäron met behulp van de wonderen het volk overtuigde (4:30), maar die overtuiging is wankel wanneer er tegenstand komt (5:21).⁶

Het vierde bezwaar dat Mozes aanvoert, betreft zijn vaardigheid in het spreken in het openbaar (4:10-12). In eerste instantie tracht God dat bezwaar te ondervangen door nog eens te onderstrepen dat hijzelf Mozes de woorden in de mond zal geven – opnieuw een vast element in dit genre, we vinden het ook in de roepingen van Jeremia en Jesaja (Jer 1:7,9,17; Jes 6:6v; vgl. Jes 49:2) – dat overtuigt Mozes echter niet. Als reactie op zijn aanhoudende bezwaar (4:13-16) wordt God nu boos op hem:

De woede van JHWH ontstak tegen Mozes,
hij zei:

Is niet Aäron, de Leviet, je broer?!

Ik weet dat hij een goede spreker is.

Hij is al uitgegaan, jou tegemoet,

en wanneer hij je ziet, zal hij zich verheugen (Ex 4:14).

We zien hier dat Mozes in zijn eerste gesprek met God al ver durft te gaan en zich niet laat afschepen met minder dan hij voor ogen heeft. Want ondanks Gods woede krijgt Mozes wél zijn zin, meer dan wanneer hij gezwegen had na 4:12. Opvallend genoeg meldt God daarbij dat Aäron *as we speak* al onderweg is. Had God dus alle bezwaren van Mozes, zijn eigen weerwoorden én Mozes’ reactie daarop al voorzien en op voorhand Aäron op pad gestuurd? Logischer is uiteraard dat het geheel van bezwaren moet worden gezien als een literaire compositie. Er is de auteur blijkbaar iets aan gelegen om Mozes neer te zetten als iemand die ten eerste zichzelf niet naar voren heeft geschoven voor deze klus, dus niet voor eigen eer gaat, en ten tweede als een taai onderhandelaar, óók tegenover de Eeuwige. Dat beeld van Mozes is wellicht belangrijker dan het eigenlijke resultaat van zijn actie, want dat valt nogal tegen. Net zoals de wondertekens na het derde bezwaar maar een beperkt effect hebben, blijkt ook de komst van Aäron niet doorslaggevend. In het vervolg blijkt Mozes namelijk prima zelf het woord te kunnen voeren, en blijft Aäron in zijn schaduw als een belangrijke maar niet overheersende nevenfiguur.⁷

Mozes als mediator

In nogal wat scènes treedt Mozes nadrukkelijk op als ‘tussenfiguur’ tussen God en het volk. We bekijken er enkele nader.

⁶ Het teken van de slang wordt ook ingezet in een gesprek met de farao (7:8-13), maar dan is nog een extra stap nodig: Aärons staf verslindt de tot slangen geworden staven van de Egyptische tovenaars, die dit teken ook machtig zijn. Ook dat heeft echter maar zeer beperkte impact.

⁷ Aäron functioneert in Ex 7-12 eerder als *sidekick* van Mozes: hij is het die bij de eerste plagen op Mozes’ bevel de staf hanteert waardoor ze in werking treden (7:19v; 8:1v; 8:12v). Verder treden beiden bij de uittocht samen op. In de woestijn heeft Mozes soms meer last dan gemak van Aärons aanwezigheid (zie onder).

Bemiddeling

Mozes fungeert al in Egypte en tijdens de uittocht (5:21; 14:11v) als tussenpersoon tussen God en volk: bij hem komen gemopper en klachten van het volk allereerst terecht. In de eerste hoofdstukken na de uittocht wordt dat gethematiseerd, zoals in 16:2v waar het volk geen brood heeft, en in 17:2 waar er geen water is:

Het volk kwam in conflict met Mozes, ze zeiden:
 Geef ons water, dat wij kunnen drinken!
 Mozes zei tot hen:
 Waarom zoeken jullie ruzie met mij,
 waarom stellen jullie JHWH op de proef? (Ex 17:2).

Mozes trekt onmiddellijk een parallel tussen het bekritisieren van hem als leider en het op de proef stellen van God, en dat lijkt binnen de vertelling ook ter zake. Hij fungeert voor het volk als zaakwaarnemer van God; voor kritiek op de gang van zaken melden ze zich bij hem. Dat kan potentieel tot lijfsgevaar voor Mozes leiden (17:4), maar zover komt het hier niet: God neemt het voor zijn knecht op en geeft het verlangde water. De centrale vraag, concludeert de verteller, is dan ook niet die naar het gezag van Mozes maar een andere:

Hij [Mozes] gaf die plaats de naam Massa en Meriba – beproeving en ruzie omdat de Israëlieten geruzied en JHWH op de proef gesteld hadden door te zeggen: ‘Is JHWH in ons midden, of niet?’ (Ex 17:7).

Medium?

De volgende episode geeft nog een ander aspect van Mozes' middelaarschap weer. Wanneer Israël wordt aangevallen door Amalek (17:8-16),⁸ is het Mozes die met een bijzondere actie de overwinning van de Israëlieten verzekert. Terwijl Jozua het leger aanvoert, gaan Mozes, Aäron en Chur een nabijgelegen heuvel op:

- ¹¹ Het gebeurde
 wanneer Mozes zijn hand ophief,
 dan had Israël de overhand,
 en wanneer hij zijn hand liet rusten,
 dan had Amalek de overhand.
- ¹² Toen de handen van Mozes zwaar werden,
 namen ze een steen en plaatsten [die] onder hem
 en hij ging daarop zitten;
 en Aäron en Chur grepen zijn handen, een aan de ene, een aan de andere kant
 en zijn handen waren standvastig tot het ondergaan van de zon.
- ¹³ Jozua versloeg Amalek en zijn volk met de scherpte van het zwaard (Ex 17:11-13).

⁸ Over Amalek als aartsvijand is veel meer te zeggen dan hier mogelijk is, zie bijv. E.A. Rooze, *Amalek geweldig verslagen: Een bijbels-theologisch onderzoek naar de vijandschap Israël-Amalek als bijdrage tot de discussie over 'Geweld in het Oude Testament'*, Gorinchem 1995; beknopter: E. Rooze, *Amalek: Over geweld in het Oude Testament* (Verklaring van een bijbelgedeelte), Kampen 2002.

Het is duidelijk dat het God is die de overwinning schenkt, maar de bemiddeling van Mozes is daarvoor op een of andere manier noodzakelijk; zijn opgeheven hand, vermoedelijk gedacht met de staf erin (zie v. 9), zorgt dat Israël de overhand heeft. Moderne lezers zijn snel geneigd met een rationele of psychologische verklaring te komen, bijvoorbeeld dat het zien van de leider, zijn armen in overwinnings- of in gebedshouding, de strijders moed zou geven. Van het zien van het gebaar door de soldaten wordt echter niets vermeld, het lijkt *ex opere operato* te werken op een bijkans magische manier. Tot die conclusie komt ook Cees Houtman, maar hij noch de enkele medestanders die hij citeert, geven aan hoe dat dan zou moeten werken.⁹ Ik zou de hypothese wel aandurven dat het gaat om iets wat we tegenwoordig *channeling* zouden noemen, het doorgeven van energie, spirit, moed of uithoudingsvermogen uit een goddelijke bron naar mensen. Deze 'magische' component wordt liturgisch ingekaderd: Mozes bouwt een altaar op die plek, waarmee hij die markeert als een ontmoetingsplaats van God en zijn volk. Van mediator naar medium lijkt misschien een grote stap, maar dat Mozes een cruciale rol speelt bij de verbinding tussen hemel en aarde, God en mensen, lijkt moeilijk te ontkennen.

Bij de Sinai

Mozes' bemiddelende rol bij het doorgeven van de regels en geboden wordt duidelijk gemaakt meteen na de gave van de Tien Woorden bij de Sinai:

¹⁸ Heel het volk, ze zagen de donderslagen en de bliksemstralen,
en het geluid van de bazuin en de berg die rookte;
het volk zag het, zij beefden en bleven van verre staan.

¹⁹ Ze zeiden tot Mozes:
Spreek jij met ons, dan zullen we horen,
maar laat God niet met ons spreken
opdat we niet sterven!

²⁰ Mozes zei tot het volk:
Vrees niet
want om jullie te beproeven is God gekomen
en opdat er vrees voor hem bij jullie is
zodat jullie niet zondigen.

²¹ Het volk bleef van verre staan
maar Mozes naderde tot de duisternis waarin God was (Ex 20:18-21).

Het volk houdt het niet uit in de intense aanwezigheid van JHWH, in het verhaal begeleid door alles wat we ons maar bij een theofanie kunnen voorstellen: donder en bliksem, rook en vuur en een stem.¹⁰ Binnen de compositie van Exodus is het blijkbaar noodzakelijk dat de Tien Woorden, de wet *par excellence*, door het volk zelf gehoord worden. Maar dan is het genoeg. De Eeuwige heeft zelf aangegeven dat hem naderen een riskante zaak is, die alleen na uitvoerige voorbereiding en met inachtneming van de nodige distantie kan worden

⁹ Uitvoerig bij C. Houtman, *Exodus II (COT)*, Kampen 1989, 344v. Het verhaal van de koperen slang (Num 21:4-9) lijkt verwant, maar daar staat uitdrukkelijk wél dat het opzien naar de slang redding brengt, niet de slang op zich.

¹⁰ Met het woord קול, 'stem, geluid', wordt een vrijwel onvertaaltbare woordspeling gespeeld; het kan zowel staan voor de donderslagen als voor de klank van de *sjofar* of bazuin én voor de stem van God.

ondernomen, men moet ‘zich heiligen’ om de Heilige te kunnen ontmoeten.¹¹ In Exodus 19, maar nog duidelijker in Exodus 24, wordt gerekend met gradaties van heiligheid: het volk blijft beneden, een delegatie bestaande uit Aäron, Nadab, Abihu en zeventig oudsten mag Mozes vergezellen de berg op (24:1), tot aan de plek met ‘iets als een tegelwerk van saffier’ waar ze de God van Israël zien en met hem verkeren voor een maaltijd (24:10v). Maar vervolgens is het alleen Mozes die van God de uitnodiging krijgt ‘naar mij toe’ te komen (24:12).¹² Hij was in 20:21 ook al de enige die mocht naderen tot die geheimzinnige ‘duisternis waarin God was’ (vgl. 1 Kon 8:12).

Het middelaarschap ziet er hier nog overzichtelijk uit. Mozes heeft vanwege zijn speciale status toegang tot JHWH en hij verzorgt de communicatie tussen God en volk, vooral het afkondigen van wetten; immers met de Tien Woorden zijn we er nog lang niet, er moet nog heel wat ingevuld worden. Er is best iets af te dingen op die categorische weigering van het volk, de *viva vox Dei* nog langer aan te horen, maar Deuteronomium weet dat de Eeuwige deze terughoudendheid wel begrijpt:

¹⁷ Toen zei JHWH tot mij:

Het is goed wat zij gesproken hebben.

¹⁸ Een profeet doe ik opstaan voor hen
uit het midden van hun broeders, zoals jij:
mijn woorden leg ik in zijn mond,
hij spreekt tot hen al wat ik gebied (Deut 18:17-18).

De ordening die zo ontstaat – God spreekt tot Mozes/Mozes spreekt tot het volk – wordt hier uitdrukkelijk als zinvol geschetst, ook al kwam die tot stand door een schrikreactie van het volk. Deuteronomium trekt de lijn zelfs door en maakt Mozes tot de *primus inter pares* van de profeten; hij is de eerste, maar altijd zal er wel een profeet zijn om die rol te continueren.¹³

De middelaar in het gedrang

Het ging er in het bovenstaande soms al rauw aan toe, maar in de volgende episode loopt de spanning zo hoog op dat de gevolgen bijna desastreus zijn.

De tot dusverre behandelde episodes hebben wel duidelijk gemaakt dat Mozes' rol als mediator niet moet worden misverstaan vanuit onze huiselijke context, waarin een mediator

¹¹ In 19:10,14v wordt de voorbereiding geregeld: het wassen van kleren en het zich onthouden van seksuele omgang. In 19:12v is sprake van een fysieke barrière en bedreiging met de dood voor mens of dier die te dicht naderen. In 19:21-24, verzen die niet helemaal naadloos aansluiten, wordt benadrukt dat deze restricties óók voor de priesters gelden, die anders wel tot het heilige mogen naderen; zie Houtman, *Exodus* II, 412v.

¹² Vers 13 meldt vrij onverwacht dat Mozes wel begeleid wordt door Jozua. Die was nog niet genoemd, maar kan natuurlijk als een van de zeventig oudsten gedacht zijn. Blijkbaar is er de behoefte Mozes' beoogde opvolger hier en daar al een belangrijke rol te geven, vgl. ook 17:8-16. Uit de enkelvoudswerkwoordsvorm יקם lijkt Rasji af te leiden dat Jozua slechts tot de in 23:12 genoemde afscheiding meegaat; A.S. Onderwijzer, *Nederlandsche vertaling van den pentateuch benevens eene Nederlandsche verklarende vertaling van Rashie's pentateuch-commentaar* II, Amsterdam, ³1984, 344; Houtman, *Exodus* III, 295, verwerpt dit, maar hoe dan ook blijft Jozua's rol beperkt: in vv. 13b-18 is steeds alleen Mozes in beeld.

¹³ Deut 18:18 interpreteer ik als ‘telkens een profeet’, ik meen dat de Hebreeuwse *yiqtol* נביא אקים daarvoor ruimte geeft. Zo ook vertalingen: van Buber: ‘jeweils ein Kunder’, tot NBV: ‘profeten’. Anders echter Petrus in Hand 3:22, die de tekst messiaans duidt.

twee partijen probeert te bewegen tot een begripvol gesprek. In het vervolg blijkt hoe de ‘mediator’ zelf existentieel betrokken kan raken in de spanningen binnen die relatie God-volk.

Woede en een bijna-breuk

We bekijken een gedeelte van de geschiedenis van het gouden kalf (Ex 32-34).¹⁴ De eerste vraag is, wat daar precies verkeerd aan is. Gaat het om regelrechte apostasie, afvalligheid, creëert het volk met het gouden kalf een eigen nieuwe godheid?¹⁵ Of gaat het ‘slechts’ om een aanstootgevende manier van afbeelden van JHWH in de vorm van een stierkalf? Met andere woorden, is het eerste gebod in het geding: ‘geen andere goden’, of het tweede: ‘geen beeltenis’? Of zijn beide geboden eigenlijk niet te scheiden?¹⁶ Want apart van elkaar leveren beide opties problemen op; wanneer het gaat om het aanbidden van een andere godheid valt moeilijk in te zien hoe Aäron daaraan medewerking kan verlenen en ermee kan wegblijven; voor slechts het afbeelden van JHWH is diens reactie naar ons beleven wel extreem. Het probleem wordt nog ingewikkelder wanneer er meer lagen in het verhaal worden onderscheiden. Een priesterlijke traditie zou erop uit kunnen zijn Aäron zoveel mogelijk vrij te pleiten, door hem achteraf het gouden kalf als een beeld van JHWH te laten interpreteren (32:5).¹⁷ De lezer van de uiteindelijke tekst moet het doen met de interpretatie die JHWH zelf geeft van het gebeuren:

- ⁷ JHWH sprak tot Mozes:
 Ga, daal af,
 want bedorven heeft het jouw volk
 dat je hebt doen opgaan uit het land Egypte,
⁸ meteen al zijn ze afgeweken van de weg
 die ik hun geboden had:
 ze hebben zich een gegoten stierkalf gemaakt
 ze hebben zich daarvoor neergeworpen
 hebben er slachtoffers aan gebracht
 en gezegd:
 ‘Dit zijn je goden,¹⁸ Israël!’
⁹ JHWH zei tot Mozes:
 Ik heb dit volk gezien
 en zie, een halsstarrig volk is het.
¹⁰ Nu dan, laat me begaan!
 dan zal mijn toorn tegen hen ontbranden

¹⁴ Zie ook mijn artikel “‘Don’t Stop Me Now!’ – Ex. 32:10 and YHWH’s Intention to Destroy His Own People”, in: V. Ber (ed.), *Nomos and Violence: Dimensions in Bible and Theology* (Beiträge zum Verstehen der Bibel/Contributions to Understanding the Bible, 35), Berlin u.a. 2019, 45-54.

¹⁵ Zo R. Albertz, ‘Moses as Mediator of Divine Salvation: The Late Exilic Book of Exodus (Exod 1–34*)’, in: G. Eidevall & B. Scheuer (eds), *Enigmas and Images* [Studies in Honor of T.N.D. Mettinger] (CB.OT, 58), Winona Lake, IN 2011, 53-72, 60.

¹⁶ Bedenk dat de joodse traditie ‘Ik ben JHWH ...’ in 20:2 als het eerste ‘gebod’ beschouwt en heel 20:3-6 als het tweede; zie Houtman, *Exodus III*, 15-17, die ook tot de conclusie komt dat het om één gebod gaat.

¹⁷ Ook sommige commentatoren doen pogingen Aäron uit de wind te houden, zie vooral B. Jacob, *The Second Book of the Bible: Exodus*, Hoboken, NJ 1992, 937-943; ook Cassuto, *Exodus*, 413,420.

¹⁸ Het meervoud past slecht, maar is moeilijk te vermijden omdat het aanwijzend voornaamwoord לאלה meervoud is, en Targoem en Septuaginta het meervoud ondersteunen. De twee stierkalveren die Jerobeam laat neerzetten (1 Kon 12:26-30) bieden een mogelijke verklaring; waarschijnlijk zijn deze teruggeplaatst in de woestijntijd en verraadt het meervoud dat nog. Anders M. Buber, *Moses*, Heidelberg ²1952, 175v.

ik zal ze verslinden
 maar van jou maak ik een grote natie! (Ex 32:7-10).

Conclusie is, dat de verteller dit hoog opneemt en beschouwt als afwijking van het volgen van JHWH. Daar is opnieuw veel over te zeggen, maar ons gaat het nu om de houding van Mozes. De inzet is hoog, want we lezen niets minder dan een voorstel van JHWH om het volk te vernietigen en met Mozes als een nieuwe aartsvader een nieuw begin te maken.

Vrijwel alle commentaren hebben er moeite mee de ernst van de situatie in te schatten. Ze gaan er bij voorbaat vanuit dat JHWH niet serieus van plan is wat hij zegt te gaan doen, maar dat hij Mozes als het ware uitdaagt om met argumenten te komen. Het zou gaan om een uitnodiging tot tegenspraak, zoals God in Genesis 18:16-20 Abraham als het ware uitnodigt om te pleiten voor Sodom en Gomorra. Het verschil is echter, dat dáár de verteller ons via een *dialogue interieur* inzicht geeft in de overwegingen van JHWH. Hier gebeurt dat niet, en hebben we te maken met een directe woedende reactie van JHWH, die we mijns serieus moeten nemen. Mozes' reactie is onderkoeld. Hij schiet niet in de emotie, maar bekritiseert het voorstel van JHWH tot een *clean cut* op drie zakelijke gronden (32:11-13):¹⁹

Efficiency: er is al zoveel moeite gedaan om zover te komen met dit volk, en het dan nu opgeven?

PR-beleid: als hij zijn volk in de woestijn laat omkomen, zal JHWH er in de ogen van de Egyptenaren gekleurd opstaan, als een godheid die zijn volk met kwade bedoelingen heeft uitgeleid.

Contractuele verplichtingen: Mozes herinnert JHWH aan het verbond dat hij sloot met de aartsvaders Abraham, Isaak en *Israël* – de gegeven naam van de derde aartsvader zal ongetwijfeld gebruikt zijn om de verplichting tegenover het volk te onderstrepen.

De reactie van JHWH is tekenend:

JHWH kreeg spijt over het kwaad,
 dat hij gezegd had zijn volk te zullen aandoen (Ex 32:14).

In de commentaren gaan nu allerlei mechanismen aan het werk. Er valt met handen te tasten dat er exegetisch wordt toegewerkt naar een bepaalde uitkomst, en die mag *niet* zijn dat JHWH hier werkelijk door Mozes op andere gedachten wordt gebracht. Slechts één voorbeeld:

'God is not limited in his knowledge, as well as capricious, and subject to uncontrollable fits of anger that lead him into errors. Besides being omniscient, God is fully in control of himself (to speak anthropomorphically) and all situations. He is consistently holy, just, and righteous in his thoughts, words, and actions.'²⁰

¹⁹ Vgl. de parallel in Num 14:11-19, met een vergelijkbaar voorstel van Gods kant. Mozes' argumenten zijn vrijwel identiek, zij het dat hij bij het tweede bang is dat God als onmachtig zal worden gezien, niet in staat zijn volk naar het beloofde land te brengen. Bovendien vreest hij dat dit *fake news* door de Egyptenaren onder andere volkeren verspreid zal worden.

²⁰ W.A. Maier III, 'Does God "Repent" or Change His Mind?', *CTQ* 68/2 (2004), 127-143, i.h.b. 138.

Een mens versus de woede van JHWH

Tegenover deze defensieve tendens, hoe begrijpelijk ook zou ik willen voorstellen om de radicaliteit van de tekst serieus te nemen. Want het moet toch ook de bijbelse auteur duidelijk zijn, dat wat hij schrijft gedurfd is, en op gespannen voet staat met de indrukwekkende ‘zelf-presentatie’ van JHWH even verderop:

Toen JHWH aan zijn [Mozes’] aangezicht voorbijging

riep hij:

JHWH, JHWH, barmhartige en genadige God

langzaam tot toorn

uitermate solidair en trouw... (Ex 34:6).

Zeker dat ‘langzaam tot toorn’ schuurt met de woedende uitval in Exodus 32:10. De bijbelse verteller gaat in Exodus 32 dus ver, onder andere door het gebruik van נחם, ‘berouw, spijt hebben van’. Dat verbum komt vaker voor met God als onderwerp, maar spaarzaam.²¹ We hoeven het werkwoord niet met morele schuldgevoelens op te laden, maar wat overblijft is nog altijd een wending, een verandering van inzicht. In deze vertelling wordt die verandering toegeschreven aan Mozes’ interventie, en wordt duidelijk gemaakt dat hij niet tot die interventie was opgeroepen, maar dat hem die juist was verboden: ‘Laat mij met rust!’ (נחם, 32:10). Nergens in Tenach is de God van Israël onderwerp van שׁוּב, ‘zich omkeren, bekeren’; dat is waarschijnlijk een brug te ver, maar de auteur laat Mozes wel God oproepen om zich te bekeren, dus impliciet is ook dat begrip שׁוּב op de Eeuwige van toepassing – buitengewoon gedurfd.²²

Het lijkt erop dat hier het meest intens de middelaarsrol van Mozes duidelijk wordt: hij staat tussen God en volk in, het volk heeft het verbond gebroken en JHWH staat op het punt in heilige woede tegen hen ‘los te breken’ met alle agressie die hij bij zich kan dragen. Daar had hijzelf in Exodus 19:22,24 al voor gewaarschuwd bij overtreding van het verbod om de berg te betreden, maar wat hier gebeurt is vele malen erger. In die spanning gaat Mozes staan, en anders dan vele exegeten die zelfs dit beeld niet aandurven²³ blijft hij in die spanning staan en weet hij de godheid tot bedaren te brengen. Terwijl veel commentatoren hier afhaken en omwegen zoeken, komt de Talmoed er nog heel dichtbij:

‘Rabbi Abbahoe zei: Als het niet uitdrukkelijk geschreven stond, zou het onmogelijk zijn zoiets te zeggen. Dit leert ons dat Mozes de Eeuwige, gezegend zij Hij, vastgreep zoals een man die

²¹ Gen 6:6v: God heeft spijt dat hij de mens gemaakt heeft; 1 Sam 15:11,35: God heeft spijt dat hij Saul tot koning heeft aangesteld (n.b. in v. 29 is er de verzekering dat God *geen* spijt kan hebben, omdat hij geen mens is); 2 Sam 24:16: JHWH heeft spijt over wat de verderfengel aan het aanrichten is en breekt het oordeel af.

²² Vgl. ook Ps. 85:5, שׁוּבָה, met de NBV te vertalen als ‘keer tot ons terug’. Met dank aan Janet Dyk, die hierop wees en mondeling bevestigt dat valentieonderzoek deze vertaling ondersteunt (anders Klaagl 5:21, הִשִּׁיבֵנוּ, hif., ‘doe ons terugkeren’); maar Ps 85 vraagt van JHWH ‘omkeer’ en de motivatie in v. 6, ‘Wilt u voor eeuwig uw toorn laten duren?’ is niet ongelijk aan die van Mozes in Ex 32.

²³ Uitzondering is W. Brueggemann, *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis, MN 1997, 290,292,311. Hij noemt JHWH respectievelijk compromisloos en onaangepast en concludeert dat Israël moet leren leven met het problematische karakter van JHWH.

zijn kameraad bij zijn jas pakt en tegen hem zegt: Heer der Wereld, ik laat U niet los totdat U hen hun schuld vergeeft en kwijtscheldt'.²⁴

Maar ook deelgenoot van die woede

Bij de middelaar hoort echter ook de andere kant: vertegenwoordiger van de woede van JHWH kunnen zijn. Zijn toorn (32:19v) bij het zien van het kalf weerspiegelt die van JHWH (32:7-10) en leidt er zelfs toe dat in datzelfde hoofdstuk nog Mozes de Levieten opdracht geeft een niets en niemand ontziende strafexpeditie uit te voeren waarbij drieduizend Israëlieten omkomen (32:25-29). De gruwelijkheid daarvan hoeft geen betoog, en ik heb geen behoefte die goed te praten. Ik zie die als de keerzijde van de middelaarsrol, en als uitlaatklep voor de ontstane situatie.

Opnieuw in de onderhandelingsmodus

Een alinea verder is Mozes alweer op de berg om te pleiten voor het volk, en opnieuw speelt hij het hoog:

³¹ Mozes keerde terug tot JHWH
en zei:

Ach, dit volk heeft een grote zonde begaan
zij hebben zich een god van goud gemaakt.

³² Maar nu,
als u toch hun zonde niet vergeeft...
– en zo niet, wis mij dan uit het boek
dat u schrijft²⁵ (Ex 32:31-32).

Wat Mozes hier voorstelt is het spiegelbeeld van het voorstel van God in 32:10: in plaats van de geschiedenis met hem voort te zetten zonder het volk zou hij liever willen dat hijzelf dan maar wordt uitgewist uit het boek.²⁶ Of Mozes dat serieus meent of hoog spel speelt? We moeten in elk geval constateren dat hier de middelaarsrol zijn eindpunt bereikt, in de bereidheid *all-in* te gaan en het eigen lot in te zetten ter wille van het volk. Dat werkt, en de geschiedenis gaat voort.

Het aangezicht

Wellicht moeten we nog een stap verdergaan. In Exodus 33 en 34 wordt verteld hoe Mozes verder met JHWH discussieert en de garantie weet te verkrijgen dat diens 'aangezicht' (פָּנִים) met het volk mee zal gaan (33:14-17).²⁷ Ook met zijn verzoek om de heerlijkheid (כְּבוֹד) van de Eeuwige te mogen zien (33:18) stemt JHWH ten dele in: hij mag de achterkant van God zien – zijn aangezicht, פָּנִים, echter niet (33:21-23).

²⁴ bBer 32a, geciteerd door L.-S. Tiemeyer, 'The Compassionate God of Traditional Jewish and Christian Exegesis', *TynB* 58/2 (2007), 183-207, i.h.b. 204; vgl. M. Widmer, *Moses, God, and the Dynamics of Intercessory Prayer: A Study of Exodus 32-34 and Numbers 13-14* (FAT 2/8), Tübingen 2004, 97.

²⁵ Zou de *qatal*-vorm hier op te vatten zijn als presentisch? Het gaat immers om de geschiedenis die JHWH op dit moment aan het maken is met zijn volk.

²⁶ Een bijzonder moment: een personage in het verhaal verzet zich tegen de auteur! Dank aan dr. P. Sláma, Praag, voor deze observatie.

²⁷ De vertaling 'ik'/'uzelf' (NBV) in 32:14v veronderstelt te snel dat het begrip 'aangezicht' niets toevoegt.

Aan het slot van het hoofdstuk, wanneer Mozes met de nieuw geschreven geboden afdaald, blijkt zijn gezicht te ‘stralen’, zodat hij vrees oproept bij zijn volksgenoten daarom zijn gezicht met een doek of masker moet bedekken (34:29-35). Rainer Albertz heeft terecht aandacht gevraagd voor deze wat vergeten perikoop, waarin Mozes zo dicht bij de godheid mag verkeren dat hij diens licht bij zich draagt en uitstraalt.²⁸ Dan is er nog één stap mogelijk, namelijk veronderstellen dat dat meetrekkend aangezicht van JHWH in feite dat van Mozes is, en God in zijn persoon meegaat met het volk! Die stap, die Albertz wel zet en in feite Cees Houtman ook op de laatste bladzijde van zijn Exoduscommentaar,²⁹ maak ik echter net niet mee. Natuurlijk is Mozes’ stralende gelaat afglans van JHWH, maar bijbels-theologisch dreigt het evenwicht zo verstoord te raken: zo haal je Mozes wel erg dicht naar God toe, als diens vertegenwoordiger op aarde, terwijl hij in de hierboven behandelde teksten nu juist zo rolvast blijft als taaie onderhandelaar *tegenover* JHWH ten behoeve van het volk. Maar dat binnen de vertelling de relatie God-Israël slechts in stand blijft vanwege Mozes, dat lijkt me een terechte conclusie.

Naschrift – Mozes’ einde

De hierboven behandelde perikopen – en er zijn er zeker nog meer te vinden – laten een beeld van Mozes zien dat zich niet beperkt tot dat van een leider, bevrijder, wetgever, zelfs niet een profeet of verkondiger van woorden van godswege, maar deze specifieke rol als intermediair. Dat is een existentiële rol, die diep gaat en niet los te zien is van zijn relatie met God, met wie hij intiemer omging dan wie ook.³⁰ Des te verbazingwekkender is het dat hij niet het beloofde land mag binnengaan vanwege een relatief kleine overtreding: iets te aanmatigend gedrag: ‘Wij zullen water voor jullie uit de rots halen’ in Numeri 20:10. Is dat niet erg streng geoordeeld? De midrasj weet dan ook dat Mozes het daar niet mee eens is, en met zijn kenmerkende retorische kracht er alles aan doet om de Eeuwige op andere gedachten te brengen.³¹ Deze keer lukt dat echter niet:

- ⁵ En Mozes de knecht van JHWH stierf op bevel van JHWH.
- ⁶ Hij begroef hem in een dal in het land Moab, tegenover Bet-Peor, en geen mens kent zijn graf tot op deze dag (Deut 34:5-6).

²⁸ Zie Albertz, ‘Moses as Mediator’, 59-65, voor een uitvoerige bespreking; hij meent dat deze perikoop de climax en afsluiting vormde van wat ooit een zelfstandige Exodusvertelling was.

²⁹ Zo Albertz, ‘Moses as Mediator’, 68; Houtman, *Exodus* III, 708: ‘Men zou kunnen stellen dat de verheerlijkte Mozes, representant van JHWH, de aanwezigheid van JHWH zelf onder Israël symboliseert.’

³⁰ M. Poorthuis, *Managen met Mozes: Lessen uit de woestijn voor leiders van vandaag*, Amsterdam 2018, probeert Mozes ten nutte te maken voor managers. Het resultaat is wat in bijbelse zin ‘wijsheid’ heet, verstandige adviezen die best nuttig kunnen zijn, maar niet raken aan de diepgang van het eigenlijke verhaal. Voor een tekst als 34:10-14 is dan ook voor zover ik zie geen plaats. Verrassender is dat ook Buber, *Mozes*, 174-204, wel de passages over gouden kalf en verbond bespreekt, maar voor zover ik zie net langs de existentiële breuk heen schampt die hier dreigt tussen God en Israël.

³¹ Zie bSota 14a, geciteerd door L. Teugels, ‘The Controversial Image of Moses in Rabbinic Literature’, in: F. Cadeddu (ed.), *EUARE Lectures. Exnihilo and First Annual Conference 2017-2018* (Fondazione per le scienze religiose Giovanni, XXIII), Bologna 2019, 177-187, i.h.b. 184v.

Binnen de complete vertelling over Mozes heeft dat diverse voordelen. Zoals de Tora in potentie universele betekenis moet hebben en daarom niet in het land gegeven kan worden, zo moet ook Mozes, al is hij de bevrijder van Israël, uiteindelijk distantie bewaren. Een grafmonument in het land had de aandacht afgeleid van het echte monument voor Mozes. Dit is het enige bevredigende slot dat het verhaal kon krijgen: Mozes gehoorzaam tot in de dood, en zonder graf, zonder ander grafmonument dan de Tora die naar hem genoemd is.³² Zo blijft hij in herinnering.

³² Vgl. K.A. Deurloo, 'Mozes' dood als daad van gehoorzaamheid: Deuteronomium 34:5', *ACEBT* 23 (2007), 89-92.